

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

**Szent István király és a Szent Jobb
együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában**

KÜLÖNLENYOMAT A JUBILEUMI CSOKOR
CSAPODI CSABA TISZTELETÉRE CÍMŰ TANULMÁNYKÖTETBŐL
ARGUMENTUM KIADÓ, 2002

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában

A Szent István király alakjához kötődő hagyomány az irodalom- és a művészettörténet egyik kiemelkedő jelentőségű, a 19. század második felétől folyamatosan vizsgált területe. Ez a legkülönfélébb műfajokat átfogó, összetett hagyományegyüttes folyamatosan jelen van a magyar történelemben, s újra és újra telítődik az adott időszak aktuális problémáival. Míg a hagyomány középkori forrásainak összegyűjtése és értékelése lényegében lezárult,¹ elmaradt a 15. század vége után keletkezett irodalmi és képi ábrázolások új kérdésfelvetésen alapuló, átfogó bemutatása. Ennek egyik fő oka, hogy megszakadt a források módszeres összegyűjtése. Különösen érvényes ez a sokszorosított grafika területére, amely az egyik jelentős, új eredményeket ígérő forrásvidéke a széles egyház-, irodalom- és művelődéstörténeti alapokon nyugvó, funkcionális szemléletű megközelítéseknek.

A sokszorosított grafika egészen más lehetőségeket biztosított a művészi invenció, a megformálás, a tartalmi differenciáltság, a kép–szöveg viszony, a közönséggel való kapcsolat terén, mint a többi műfaj. A viszonylag nagy példányszám, a képek társadalmi méretű, dinamikus terjesztése itt lehetővé és vonzóvá tette az új elképzelések gyors „kipróbálás”-át. Elsősorban ebből az adottságból fakad, hogy a leegyszerűsített, tradicionális gyökerű képszerkezetek mellett részben éppen a sokszorosított grafika révén terjedtek el az összetett gondolatokat hordozó, tagolt és kontaminált ábrázolások. Ezért az egy-egy történelmi alakra vonatkozó ikonográfiai jelenségek összegyűjtése a műfajban megvilágíthatja az évszázadokon át érvényesülő, átalakuló és megújuló képzőművészeti folyamatokat.

¹ PÉTER András: Árpádházi Szent István, Szent Imre és Szent László a középkori művészetben. Ikonográfiai tanulmány. H. n. [1925]. Kézirat. MTA Művészettörténeti Intézet Könyvtára.; WEHLI Tünde: *Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi Erik. Budapest. 1986. 54–60., 308–309.; WEHLI Tünde: *Szent István kultusza a középkori magyarországi művészetben*. In: *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*. Szerk. Török József. Budapest. 1994. 107–140.; POSZLER Györgyi: *Az Árpád-házi szent királyok a magyar középkor századaiban*. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Budapest. 2000. 170–187.

A Szent István-hagyomány ikonográfiai vizsgálatát azzal kezdtük, hogy kronológiai rendben összeállítottuk a fa- és rézmetszetek, a könyvnyomtatások, valamint az azokat kísérő szöveges források katalógusát a 15. század második felétől a 19. század közepéig terjedő időszakban. A jelzett időszak reprezentatív emlékei mellett megtalálhatók a katalógusban a korábbi ábrázolásokon alapuló, leegyszerűsített, igénytelenebb lapok is. A tételek szöveges leírásában jelezzük a sokszorosított grafikai előképeket, a motívumkölcönzéseket és a nyilvánvaló átvételeket, s esetenként utalunk az összefüggésekre az úgynevezett „magas” művészet körébe tartozó alkotásokkal.

Ez a forrásanyag megmutatja, hogy Szent István történeti jelentősége szorosan összekapcsolódott a szentségéről kialakult elképzeléssel. A széles skálán mozgó megjelenítések kivétel nélkül egyfajta „szellemi portrék”, melyek képi formában jelenítik meg a szent király irodalmi és történeti művekből ismert kultuszát. A katalógizálásakor együtt kezeltük az eredeti funkcióból kiesett és a megjelenés eredeti összefüggéseit őrző lapokat. Az ábrázolások „tartalma” ideális esetben két részből, képből és szövegből tevődik össze, s a képi összetevővel egyenrangú elemnek tekintettük a hozzá tartozó szöveget is.

E törekvés hátterében az a gyakorlat áll, hogy a nem portré értékű, több esetben csupán jelzésszerű ábrázolások témáját a sokszor módosuló, esetenként megtevesztő attribútumok mellett a szöveges rész nevezi meg egyértelműen. Kép és szöveg egyben lehetővé tette a katalógusban feltárt forrásanyag funkcionális vizsgálatát az irodalmi és képi kontextusban. Mindez túlmutat a képi megformálás törvényszerűségein és segíti a forrásanyagban tükröződő művelődéstörténeti tendenciák felismerését.

Ebben a tanulmányban, mely egy átfogó ikonográfiai vizsgálat keretei közé illeszkedik, arra keresünk választ, hogy a Szent István alakjából és a Szent Jobb ereklyéből kontaminált ábrázolástípus milyen kultusztörténeti, ikonográfiai és eszmei forrásokból alakult ki, mikor, milyen formában és funkcióban jelent meg, s mi volt a sajátos jelentése.

Kézereklyék Magyarországon és Európában

Ismeretes, hogy a szentek egész testét vagy a testükből leválasztott részeket mint elsődleges ereklyéket a korai középkortól megkülönböztetett tiszteletben részesítették.² A különösen értékesnek tartott ereklyéket díszesen megmunkált, aranyozott ezüst tartókban, hitelesítő irattal ellátva és lepecsételve helyezték el. Az ereklyéknek tulajdonított különféle védő funkciók miatt elterjedt gyakorlat volt az ereklyekereskedelem és az ereklyék különféle meg nem engedett módon történő megszerzése (*furta sacra*). A különféle ereklyék változatos ikonog-

² MAROSI Ernő: *Ereklyék*. In: *Történelem – kép, i. m.* (1. j.) 139–142.

ráfiai hagyományt hoztak létre, s az ereklyetisztelet egyik elterjedt formája volt az ereklyék és hatásuk dicsőítése képzőművészeti eszközökkel.³

Mindez Magyarországon sem volt másként, amint azt például a IV. László uralkodása idején tartott budai zsinat határozatainak 27. fejezete tanúsítja. A rendelet szerint az ereklyéket nem szabad „extra capsam”, azaz tartó nélkül őrizni és mutogatni a zarándokoknak, legfeljebb nagy ünnepeken. Ugyanitt megtiltják az ereklyekereskedelmet, s kijelentik, hogy az újonnan felfedezett ereklyéket pápai tekintéllyel kell hitelesnek elismertetni.⁴ A gyakorlat messzemenően igazolja a rendeletben említett vétségeket. Így például 1319 előtt egy ismeretlen pálos szerzetes meg nem engedett módon jutott hozzá Szent László király egyik ujjához („digitus Sancti Ladislai”), melynek külön kápolnát kívánt építtetni.⁵

Az uralkodók kézereklyéi különleges helyet foglaltak el az ereklyék között. A szent uralkodók kezét a világi hatalom olyan szimbolikus megtestesítőjének tartották, mely egyben szakrális hatalmat jelképezett. A Hartvik-legenda szerint Szent István keze méltán maradt épen, mert azzal alamizsnálkodott.⁶ Szent István uralkodói karjának jelképes értelmű említése feltűnik a Nagyobb legendában is: „Az irlalomnak és kegyességnek oly szélesre tárt karjaival ölelte Krisztus szegényeit, sőt bennük Krisztust, hogy egyetlen vendég vagy zarándok sem távozott tőle szomorúan, jóságának valamilyen vigasza nélkül.”⁷

A középkori leltárak szerint Magyarországon meglévő ereklyekincsben minden bizonnyal több uralkodói kézereklye volt. A tartós török uralom következtében azonban az ereklyék egyrészt megsemmisültek, másrészt – föltehetően kereskedők révén – Bosznián át Dalmáciába jutottak. Fraknói Vilmos szerint különösen sok, száznál is több fej, kar és lábszár alakú ereklyetartó gyűlt össze Raguzában a székesegyház, valamint a domonkos és a ferences templom kincstárában. A 19. század végén a raguzai ferenceseknél figyeltek fel Szent László díszes, nyitott kézfejen végződő kar alakú ezüst ereklyetartójára, melyet a kutatás a 15. század első felére datált.⁸ Ebben – épp úgy, mint a később bemutatandó egyik szentjobbi pecsétképen – üveggel fedett nyíláson át lehetett megtekinteni az ereklyét. Ismert Szent László egy másik, a zágrábi székesegyházban őrzött kéz alakú ereklyetartója is, melyet a váradi sír 1594-es feldúlása után, 1600-ban készítették. Ezen a tartón a kéz Szent László közismert attribútumát, a bárdot tartja.

³ Vö. IPOLYI Arnold: *Magyar ereklyék.* = *Archaeológiai Közlemények* 3(1863) 67–125.

⁴ PÉTERFFY, Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata. I.* Viennae 1742. 111.

⁵ FRAKNÓI Vilmos: *A Szent Jobb.* = *Századok* 35(1901) 880–904., itt: 889.

⁶ *Szent István legendája Hartvik püspöktől.* Ford. Kurcz Ágnes. In: *Árpád-kori legendák és intelmek.* Szerk. Érszegi Géza. Budapest. 1983. 53.

⁷ *Szent István király nagy legendája.* Ford. Kurcz Ágnes. In: *Árpád-kori, i. m.* (6. j.) 29.

⁸ IPOLYI Arnold: *Középkori magyar ötvös-művek. A magyar szent királyok mellszobrai és ereklyetartóink.* In: IPOLYI Arnold: *Magyar műtörténeti tanulmányai. I.* Budapest. 1873. 261–244.; FRAKNÓI Vilmos: *Szent László király kar-ereklyetartója Raguzában.* = *Archeológiai Értesítő* 18 (1898) 193–195.

Szent Imrének is létezett kéz alakú ereklyetartója, melyet 1387-ben az esztergomi érsekké választott Hohenlohe György, passzai püspök hozott magával Passauból Esztergomba. Ezt az ereklyét Albert király 1439-ben visszaadta a passzai püspöknek.⁹

A felsoroltakon kívül más kézereklyét is tiszteltek Magyarországon. Aradon például a káptalani egyházban Szent Ágota karját őrizték a 15. század előtt, amely később Váradra került a Szent László-ereklyék mellé. V. István király lánya, Mária végrendeletében megemlékezett Szent Balázs karereklyéjéről, melyet ezüst tartóban őriztek.¹⁰

Szent István épen maradt jobb kézfejehez hasonló kéz- és karereklyék másutt is léteztek. Magyarországon ilyen lehetett a budai királyi várkápolnában elhelyezett Alamizsnás Szent János-kézereklye, melyet aranyozott ezüst tartóban őriztek. Ez az 1530-ból származó leltárban „media manus S. Johannis de argento deaurata” megjelöléssel szerepel.¹¹ A Szent Jobbhoz formáját tekintve ismereteink szerint az elzászi Adalbert herceg lánya, Szent Attala apátnő 13. század elején kristályüveg tartóba foglalt, mumifikálódott jobb keze áll a legközelebb. Attala a strassburgi Szent István női kolostor apátnőjeként hunyt el 741-ben. A testéből leválasztott jobb kéz – Szent István jobbjához hasonlóan – épen maradt, majd nyoma veszett, aztán ismét megtalálták. Ekkor helyezték el a teljes ereklye megtekintését biztosító kristályüveg tartóban.¹²

A nagy európai ereklyekincsek főereklyéi között több uralkodói kéz- és karereklye található. Így például Aachenben őrzik az 1165-ben szentté avatott Nagy Károly karereklyéjét („Brachium dextrum Caroli Magni”). A nyitott kézfejen végződő, jobb kar alakú aranyozott ezüst tartó a benne elhelyezett oklevél szerint 1481-ben készült. XI. Lajos francia király ekkor az aacheni dómban alapítványt hozott létre a francia uralkodóház őseként tisztelt Nagy Károly karereklyéje tiszteletére. A karcsont a tartó kinyitható karrészének közepén, liliomokkal övezett kristályüveg mögött látható. A karereklye kultusza folyamatos lehetett a francia uralkodók körében, mivel azt XVI. Lajos 1775. évi koronázása alkalmából az aacheni dómban celebrált istentiszteleten az oltáron helyezték el Nagy Károly fejereklyetartójával együtt.¹³

Az ereklyegyűjteményeket, illetve azok egyes darabjait csak meghatározott időszakokban lehetett megtekinteni a külön e célra épült tornyokból (pl. Aachen), galériákról (pl. Würzburg) vagy emelvényekről (pl. Bécs, Heiltumsstuhl) történő felmutatás alkalmával, s a 15. században külön kiadványtípus jött létre az

⁹ IPOLYI: *i. m.* (3. j.) 114–115.

¹⁰ IPOLYI: *i. m.* (3. j.) 115.

¹¹ IPOLYI: *i. m.* (3. j.) 115.

¹² LEGNER, Anton: *Vom Glanz und von der Präsenz des Heiliums – Bilder und Texte*. In: *Reliquien. Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik und Katalog zur Ausstellung der Kölner Sammlung Louvis Peters im Schnütgen-Museum*. Hrsg. von Anton Legner. Köln. 1989. 33–148., itt: 51., Abb. 13., 80–81.

¹³ *Die Domschatzkammer zu Aachen*. Aachen. 1979. 52.

ereklyekincsek dokumentálására és megismertetésére. Ezek az úgynevezett *Heiltumbuchok*, *Heiltumbriefek*. Közülük a legkorábbi (Augsburg, 1473) az andechsi ereklyét mutatja be. A kiadványokban számmal látták el az egyes ereklyét, és szövegben is leírták őket.¹⁴ Az összesen 107 ereklye képét közlő egyik andechsi *Heiltumbriefen* például nem kevesebb, mint kilenc kézben végződő, kar alakú ereklyetartó látható. Ezek között egyaránt megtalálhatók a nyitott kézfejú, az áldásra vagy esküre emelt kezű, illetve a speciális attribútumot tartó (pl. nyíl) ereklyetartók típusai.¹⁵

Az 1502-ben megjelent, majd 1514-ben tizenöt újabb ereklyével kibővített *Wiener Heiltumbuch* a Szent István-dóm ereklyekincsét huszonnégy lapon mutatja be. Szent István király karereklyéjén kívül szerepel a nyomtatványban István kortársának, a szentként tisztelt II. Henrik császárnak az ezüst karereklyetartója is. Ez a tartó keresztes országalmát tartó kézben végződik, ami a császár egyik attribútuma volt.¹⁶ 1509-ben a wittenbergi, 1508–1509-ben a waldaufi, 1520-ban a hallei ereklyekincsről jelent meg *Heiltumbuch*.¹⁷

A rekatolizáció hatásos eszközeként a 17. század elejétől újjáéledő ereklyetisztelettel egy időben újra kinyomtatták a középkori *Heiltumbuchok*at is. Így például 1602-ben az andechsi, 1630-ban az augsburgi ereklyékről jelent meg egy-egy kiadvány.¹⁸ Az 1485-ben szentté avatott III. Lipót osztrák őrgrof Klosterneuburgban őrzött ereklyéi között ugyancsak szerepel egy nyitott kézben végződő karereklyetartó, melyen a kar teljes hosszában, kristályüvegen át lehet látni az ereklyét. Ezt a tartót III. Miksa főherceg alapította 1616-ban, s a többi, ugyanitt őrzött Szent Lipót-ereklyével együtt Georg Nicolai metszette rézbe 1760-ban.¹⁹

Több metszeten ábrázolták Nagy Károly kar alakú ereklyetartóját is. Így például Wilhelm Altzenbachnak a huszonzét aacheni főereklyét bemutató, 1671-ben készült rézmetszetén a 16. szám alatt látható „Brachium dextrum Caroli Magni” felirattal. A lap alján jobbra Nagy Károly áll az aacheni dóm modelljével.²⁰

A források tanúsága szerint a Magyarországon őrzött középkori ereklyekincsről tudomásunk szerint nem készültek a felsoroltakhoz hasonló nyomtatványok. Ez az egyik oka annak, hogy az egykor tisztelt, de elpusztult ereklyét hosszú

¹⁴ *Der Heilige Leopold. Landesfürst und Staatssymbol.* = Stift Klosterneuburg 30. März–3. November 1985. Wien. 1985. 410–414.

¹⁵ LEGNER: *i. m.* (12. j.) 62., Abb. 18., 86–87.

¹⁶ *Der Heilige Leopold, i. m.* (14. j.) 411–412.; PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextera Divi Stephani Primi Hungariae Regis.* Vindobonae. 1771. 70–71.

¹⁷ *Das Wittenberger Heiltumbuch.* Wittenberg 1509.; *Das Heiltumbuch des Florian Waldauf.* H. n. 1508–1509.; *Das Halle'sche Heiltumbuch.* Halle an der Saale. 1520.; vö. *Der Heilige Leopold, i. m.* (14. j.) 412–414.

¹⁸ *Chronicon Andecense.* München. 102.; *Warhaffte Abbildung aller fürnemmen Hailthumbs Gefässen [...].* Augsburg. 1630.; vö. *Der Heilige Leopold, i. m.* (14. j.) 414.

¹⁹ *Der Heilige Leopold, i. m.* (14. j.) 409–410.

²⁰ *Wallfahrt kennt keine Grenzen.* Ausstellung im Bayerischen Nationalmuseum 28. Juni bis 7. Oktober 1984. München 1984. 150–152.; LEGNER: *i. m.* (12. j.) 63., Abb. 19.

időre elfelejtették. Másfelől a szétszóródott, s a török veszély és a reformáció idején másodlagosan elhelyezett ereklyéknek csak ritkán alakult ki új kultusza. A Szent Jobb kultuszának felélesztésében fontos szerepet játszott az az ábrázolástípus, amelyen az ereklye együtt jelenik meg Szent István király alakjával.

A Szent Jobb-ereklye a középkorban

Míg a Szent István királyra vonatkozó források és azok értelmezései viszonylag jól ismertek, a Szent Jobb ereklye szövegforrásairól, megtalálásáról, épségben maradásáról, történetéről és a kultusz kezdeteiről Pray György, Fraknói Vilmos, Ipolyi Arnold, Karsai Géza, Györffy György és mások kutatásai alapján meglehetősen ellentmondásos és hiányos kép alakult ki.²¹ Az évszázadok során szimbolikus jelentőségűvé vált ereklye legkorábbi említése a Hartvik-legendában található. A legenda szerint István koporsójának felnyitásakor a csontok között hiába keresték a király jobb kezére húzott gyűrűt. Eközben a templom kórusában imádkozó, a koporsótól eltiltott – „nehogy a szent ereklyékből valamit elragadjon” – és megszegényített Merkurnak, a fehérvári káptalani kincstár örének egy fehér ruhás ifjú összecsavart szövetet adott át. Amikor Merkur kibontotta a tekercest, folytatja a legenda, meglátta „Isten emberének ép kezét, rajta a csodás míví gyűrűvel”. Hartvik szerint ez a kéz István király jobb keze volt, mely megőrizte „csontjaihoz tapadó idegeivel s bőrével épségének ékességét”.

Eszerint Szent István mumifikálódott jobb kezét – az ereklyék tárolásának egyik általánosan elfogadott középkori módja szerint – ruhaanyagba tekerték. Egyetlen dísz és egyben hitelességének bizonyítéka István gyűrűje volt. Merkur a kezét – folytatja Hartvik – magával vitte monostorába, ott elrejtette, s erről később „a kolostor alapítóit értesítette, végül, hogy közeledett a kinyilvánítás ideje, a királlyal is közölte. Ez a püspököket és Magyarország első embereit csakhamar összehívatta, s miután ott Krisztus sok csodás jótéteményét pazarolta, ő az ünnepélyes napot Isten embere jobbjának felemelésére meghatározta.”²²

Az idézett szövegen kívül az Árpád-korból nem ismerünk további leírást az ereklyéről. Az ereklye ünnepélyes *elevatio*ja és oltárra helyezése a történeti rekonstrukció szerint 1098. május 30-án történt; ekkorra készült el ugyanis a Bihar megyei Berettyó menti Berekesen (később Szentjobb, ma Sâniob, Románia) a fá-

²¹ PRAY: *i. m.* (16. j.); FRAKNÓI: *i. m.* (5. j.); IPOLYI: *i. m.* (3. j.); KARSAI Géza: *Szent István király tisztelete*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztinián. III. Budapest. 1938. 155–256., itt: 160–168.; GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest. 1977. 384–394.

²² HARTVIK: *i. m.* (6. j.) 52–53.

ból épült monostor helyén az Álmos herceg által kőből építtetett bencés apátság, melynek apátja Merkur lett.²³

Nem tudjuk pontosan, mennyi idő telt el a Szent Jobb ezen első, legendabeli említése és liturgikus ünneplésének kezdete között. Valószínű, hogy az ünnepélyes *elevatio* nem esett egybe az ünnep elrendelésével. Az ereklye ünnepe ugyanis nem szerepel a László király által összehívott szabolcsi zsinat határozatai között. Az ünnep első említése a 12. század végére datálható Pray-kódex naptárában található.²⁴ A Hartvik-féle említés és az ünnep első adata közötti időt Karsai Géza Laskai Osvát egyik prédikációrészletének értelmezésével próbálta meg kitölteni.²⁵ Ez azonban nem segíti az ünnep eredetének tisztázását, mivel – eltekintve a jelentős időbeli távolságtól – Laskai nem egy, hanem két prédikációban szól a Szent Jobbról, s a szövegek némileg ellentmondanak egymásnak.²⁶ A Pray György által tévesen Temesvári Pelbártnak tulajdonított beszédben – mely valójában Laskai Szent Istvánról szóló második prédikációja – a vonatkozó szövegrész fordítása a következő: „és végül a maga idejében kinyilvánította [ti. Merkur] Szent László királynak, hogy őneki [ti. Merkurnak] angyal adta át Szent István király jobbát, aki [ti. Szent László] összehívatta a püspököket és Szent István jobbjá tiszteletére ünnepet rendelt el”.²⁷ Ettől részben eltérőt állít Laskai a Szent Istvánról szóló első prédikációjában. A Hartvik-legendát idéző mondat szerint „a király pedig összehívatta a püspököket és az ország első embereit, s elrendelte az ő jobbjá ünneplésének napját”.²⁸ Valószínű, hogy Laskai a második beszédben az első *sermo* rövidebb, feltehetően saját magának is homályosnak tűnő szövegrészletét próbálta meg értelmezni. Pray – érzékelve az általa idézett második beszédben rejlő értelmezési nehézséget – helyesen úgy vélte, a szövegrészlet nem az ünnep elrendelésére, hanem a szent király elevatiójára vonatkozik.²⁹

A szentjobbi apátság III. István uralkodása alatt, 1169 körül keletkezett és 16–17. századi hiteles kivonatokban fennmaradt megerősítő oklevele szerint az ereklye feltalálása – eltérően a Hartvik-legendától – László király uralkodásának hetedik évében történt. Ezt követte az apátság kőből való újraépíttetése, valamint egy új kiváltságlevél kibocsátása. Az oklevél záradékába belefoglalták

²³ GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.* Budapest. 1987. 668–669.; SIMON, Matthaeus: *Supplementum ad Dissertationem historico-criticam Clar. Georgii Pray [...] cum Historia Monasterii Sz. Jog. Vacii 1797.* 90–93.; KARSAI: *i. m.* (21. j.) 161.; GYÖRFFY: *i. m.* (21. j.) 390.; FUXHOFFER, Damianus – CZINÁR, Maurus: *Monasteriologiae Regni Hungariae.* I. Pestini. 1858. 232–234.

²⁴ FRAKNÓI: *i. m.* (5. j.) 880–881.

²⁵ KARSAI: *i. m.* (21. j.) 174–174.; vö. FRAKNÓI: *i. m.* (5. j.) 891.

²⁶ (Osualdus de LASKO = LASKAI Osvát): *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati.* Hagenu. 1497. Heinrich Gran, pro Johanne Rynmann. *Sermo LXXVI, LXXVII.*

²⁷ PRAY: *i. m.* (16. j.) 37–38.; LASKAI: *i. m.* (26. j.) *Sermo LXXVII.* 254v.

²⁸ LASKAI: *i. m.* (26. j.) *Sermo LXXVI.* 250v.

²⁹ PRAY: *i. m.* (16. j.) 38.

a „sanctissima dextra” kifejezést.³⁰ Mindez arra utal, hogy május 30-a valószínűleg III. István uralkodása óta ünnepnapja a Szent Jobbnak. E következtetéssel egybehangzik az ünnep előfordulása a Pray-kódexben. A „translatio dexterae S. Stephani regis” elnevezésű ünnep miséjében az ereklye – ószövetségi utalással – a rászorulókat oltalmazóként jelenik meg.³¹

A szentjobbi apátság – minden bizonnyal az ott őrzött ereklyének köszönhetően – 1239-ben hiteleshelyi működést folytatott, és eskütétel színhelye volt. Az ereklye esetleges átszállításai és őrzési helyeinek változásai nem adatolhatók. Nem lehet tudni azt sem, hol őrizték a Szent Jobbot a tatárjárás idején, amikor a szentjobbi apátság elpusztult.³²

Az ereklye ünnepe a 14–15. században közel húsz liturgikus kézirat naptárában szerepel az „inventio dexterae S. Stephani regis”, illetve az „elevatio dexterae S. Stephani regis” megjelöléssel. Emellett három további Szent István-ünnep létezett a középkori Magyarországon.³³ Az ünneplésnek ez a kiemelt formája a szentek közül egyedül István királyt illette meg. A liturgikus rendben meglehetősen szokatlan az olyan ünnep, amikor nem magát a személyt, hanem egy testrészét tisztelik.

Egyedülálló az a 14. század eleji adat, mely szerint az ereklye mint koronázási jelvény tűnik fel, s a király legitim hatalmát hivatott jelezni. Ottokar von Horneck *Steierische Reimchronik*-jában olvasható, hogy az Árpád-ház kihalta után a trónviszályok idején, 1303-ban a Vencel-párti Budán úgy övezték fel az ifjabb Vencelt a magyar királyok díszével és öltözetével, hogy egyik kezében az – eszerint ekkor éppen Budán őrzött – Szent Jobbot, másikban a királyi pálcát tartotta, s a főpap így helyezte fejére a koronát. A krónika bemutatja az ereklyetartót is:

„in einer hant er truoc
Sant Stephans arm, der ist kluoc
in luterm golde verwiert
und mit gesteine geziert.”³⁴

A szövegben az arannyal és drágakővel díszes ereklyetartóba zárt kar jelenik meg, amely magában foglalhatta a kézfejet is. Ottokar von Horneck áttételesen itt valószínűleg arra utal, hogy az Árpád-házi egyenesági leszármazás megszűnte után az uralkodói jelvények között, a koronával, kereszttel, országalmával és királyi pálcával együtt tartották számon a Szent Jobbot. Több ilyen tartalmú forrás nem áll rendelkezésre, ezért eldönthetetlen, hogy a krónika egyszeri esetet foglalt írásba vagy 1301 után valóban az uralkodói jelvényekhez számították az ereklyét, melynek birtoklása biztosította a mindenkori uralkodó legitim hatalmát.

³⁰ SIMON: *i. m.* (23. j.) 93–101.

³¹ PRAY: *i. m.* (16. j.) 40.; WEHLI: *i. m.* (1. j.) 117., (6. j.), 119., 22. j.

³² GYÖRFFY: *i. m.* (23. j.) 668–669.

³³ FRAKNÓI: *i. m.* (5. j.) 880–881.

³⁴ GOMBOS, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. III.* Budapest. 1938. 1915.

A zágrábi székesegyházban 1308-ban az egyházmegyei zsinat alkalmából mondott prédikációjában Augustinus Gazotti zágrábi püspök úgy emlékezett meg az ereklyéről, hogy azt a róla elnevezett hely templomában őrzik, és Magyarország egész népe tiszteli.³⁵ Gazotti egyszerűen „dexterá”-t és „manus”-t említ. Az 1358 körül készült *Képes Krónika* Szent István saját kezű alamizsnálkodásával magyarázza, hogy „mai napiglan Magyarország szeme előtt [van] az a könyörületes jobb kéz testi valójában”.³⁶

Az ereklyével azonosított, egyetlen önálló középkori képi ábrázolás az apátság 15. század második feléből fennmaradt pecsétjein látható. Ezekon minden bizonyosan nem magát az ereklyét, hanem annak tartóját jelenítették meg, s az ábrázolás a 15. századinál korábbi állapotot rögzített. A pecsétnek három variánsa ismert, s mindegyiken könyökben behajlított, a kézfejjel felfelé mutató esküt tevő, illetve más értelmezés szerint áldást osztó kéz és kar látható. Az egyik változaton a szövetre emlékeztető anyaggal fedett kar főpásztori bottal, fölötté nyitott koronával és két csillaggal egészült ki.³⁷ (1. kép) A másikon a nyitott korona a kar fölött felhőn nyugszik, s a felhő alatt egy, a korona fölött két csillag látszik.³⁸ A harmadik pecsétvariánsan zárt, a Szent Koronára emlékeztető korona simul a karra, s a korona alatt a kar felső részén, gyöngyökkel övezett kör alakú nyíláson át látható az ereklye egy része. Az ábrázolás körül tizenkét csillag, a korona mellett kétszer csavart üres írásszalag látható.³⁹ (2. kép)

A püspöki pálcát, illetve apáti botot tartó kéz feltűnik például a ciszterci apátságok pecsétjein.⁴⁰ Ezek távoli előképei lehettek a szentjobbi pecséteknek, melyeken a körirat, valamint a korona – amely egyúttal az ereklye attribútuma – egyedivé teszi az ábrázolást. Az 1472-ből való harmadik szentjobbi pecsétvariáns minden bizonyosan a teljes, megbontatlan Szent Jobb ereklyét ábrázolja díszes tartójában. Eszerint a kör alakú, más karereklyetartókon is feltűnő, üveggel fedett nyíláson át közvetlenül az ereklyére lehetett látni.

A szöveges források, valamint az ereklyéről és az ereklyerészekről készült későbbi ábrázolások egyaránt arra utalnak, hogy a 14. század elején még osztatlan, váltól teljes jobb kart idővel részekre szedték, s különböző helyeken, külön ereklyetartókban őrizték. A kézfejhez tartozó egyik nagyobb karrész feltételezés szerint a bécsi Szent István dómba, egy másik rész Lembergbe került. A bécsi ereklyét – melyről a források nem állítják, hogy Szent István jobbából származik – az 1450-es években a következő szöveggel leltározták: „item ain silbrein wolgezierten Arm, mit einer vergulden Kron in der Handt. Darinn der Arm des Heiligen Sand Steffans, ains Kunigs von Hungern”. A leírás további része sze-

³⁵ KERCHELICH, Balthasar: *Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis*. Pars. I. Tomus I. Zagrabiae. [1760]. 109.

³⁶ *Képes Krónika*. Ford. Geréb László. Budapest. 1978. 76.

³⁷ SIMON: *i. m.* (23. j.) 155. p. elé kötött tábla.

³⁸ SIMON: *i. m.* (23. j.) 157. p. elé kötött tábla.

³⁹ SIMON: *i. m.* (23. j.) 159. p. elé kötött tábla.; PRAY: *i. m.* (16. j.) 30.

⁴⁰ PRAY: *i. m.* (16. j.) 31., 68–69.

1. kép. A szentjobbi apátság 15. századi pecsétje, rézmetszet, 75×55 mm,
SIMON: i. m. (23. j.) 1797, 155. p. elé kötött tábla

2. kép. A szentjobbi apátság 15. századi pecsétje, rézmetszet, 95×65 mm,
SIMON: i. m. (23. j.) 1797, 159. p. elé kötött tábla

rint – mely emlékeztet a szentjobbi pecséteken megjelenő képre – az ereklyét V., utószülött László ajándékozta Bécsbe. A kar alakú ezüst tartó súlya a rajta lévő koronával együtt 12 márka és 10 lat volt. Ez az ereklye a bécsi *Liber Reliquiarum*-ban 1514-ben mint „ain silbrein Monstranz darinn Sand Steffan des Kunigs von Hungern Arm” szerepel, s ez a leírás 1666-ig változatlanul ismétlődik.⁴¹

A Lembergben őrzött Szent István-karereklye eredetéről a középkori források nem tesznek említést. Feltételezések szerint Nagy Lajos király vagy Báthori István fejedelem révén jutott Lengyelországba. Ezt az ereklyét a 17. századtól következetesen Szent István jobb karjaként tartották számon.⁴²

A 15. század utolsó harmadától megjelent liturgikus nyomtatványok közül az esztergomi egyházmegye részére készült összeállításokban rendszeresen piros betűs ünnepként szerepel az „inventio dextre Sancti regis Stephani”. A mise-szöveg az *oratió*ban emlékezik meg a Szent Jobbról, míg a Szent István életét felidéző, „Corde voce, mente pura” kezdetű szekvencia nem szól az ereklyéről.⁴³ Szembetűnő, hogy az ereklye említése egészen a 17. század végéig hiányzik a magyar nyelvű himnuszokból.⁴⁴ A latin himnuszok közül a Szent Jobb ünneplésére ugyanaz a szöveg szolgált, mint Szent István király ünnepeinek nyolcadára. Laskai Osvát a Szent Istvánról szóló második, már említett prédikációjában megjegyzi, hogy a 15. század végén Székesfehérváron őrizték az ereklyét: „quod moderna consuetudo non colit sed tamen pia devotione in civitate albanensi[!] positam olim misericordie operibus plenam omnis populus veneratur”.⁴⁵ Bár a prédikáció nem részletezi a „moderna consuetudo” kifejezés értelmét, mely szerint nem ápolják az ünnepet, Laskai tanúsága szerint a köznép ekkor is folyamatos tiszteletben részesítette az ereklyét.

Az ereklye története és önálló ábrázolásai a 16. század második felétől

A Szent Jobb-ereklye, illetőleg ereklyék történetének további adatai – az ereklyét és annak kultuszát bemutató középkori forrásokhoz hasonlóan – részben ellentmondásosak és nehezen értelmezhetők. Kevés önálló képi ábrázolás maradt fenn, s az egykorú források csak szűkszavúan és esetlegesen rögzítették az ereklye állapotát.

A bécsi Szent István-karereklyét 1666 után aranyozott ezüst monstranciaként írták le. A 18. századi bécsi ereklyeinventáriumok (1723, 1750, 1779) rögzítették az ereklyetartó 1722. évi megújítását is. Eszerint súlya 8 márka és 11 lat

⁴¹ PRAY: *i. m.* (16. j.) 70.; SIMON: *i. m.* (23. j.) 56–62.

⁴² PRAY: *i. m.* (16. j.) 76–77.; SIMON: *i. m.* (23. j.) 40–57.

⁴³ PRAY: *i. m.* (16. j.) 42–48.; DANKÓ, Josephus: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Budapest. 1893. 210–213.

⁴⁴ ALSZEGHY Zsolt: *Szent István a magyar egyházi költészetben*. In: *Emlékkönyv, i. m.* (21. j.) 325–344.

⁴⁵ LASKAI: *i. m.* (26. j.) Sermo LXXVII. 254v.

volt, amit egy lat gyöngy díszített. Vanossi Antal szerint ebből a bécsi ereklyéből származik egy Rómába került karrészcsecke. A leírások közül egyik sem utal arra, hogy a bécsi ereklye Szent István jobb kezéből származik. A monstrancia alakú tartó – melyet II. József uralkodása alatt beolvasztottak – és a feldíszített karsont rézmetszetű ábrázolását Mathaeus Simon közölte 1797-ben.⁴⁶ (3. kép)

A lembergi ereklyének 1634-ben János Kázmér lengyel király készíttetett új arany tartót. Ezt az ereklyét és tartóját ábrázolja egy, a 19–20. század fordulóján a lembergi plébánián őrzött barokk kori festmény. A képen a lengyel király társaságában egy másik, keresztben végződő koronát és palástot viselő, ismeretlen uralkodó megcsókolja a szent kart. A lembergi ereklye esküre emelt jobb kézfejen végződő tartójának rézmetszetű képét ugyancsak Matthaueus Simon közölte, melyen jól olvashatók a hitelesítő feliratok is.⁴⁷ (4. kép) A lembergi ereklyét 1639-ben Pálffy Katalin, Forgách nádor felesége – nem ismerve a raguzai Szent Jobbot – mint Szent István épen maradt jobbját szerette volna megszerezni. Ebből az ereklyéből a lembergi ferencesek provinciálisának 1659. december 18-i és a pozsonyi ferences gvárdián 1729. február 10-i tanúbizonysága szerint Koháry István kapott egy részecskét, amit krasznahorkai várkápolnájában helyezett el. Ezt mint „[...] particulam notabilem carnis maceratae ex manu Dextra S. Stephani Regis Hung.” írták le. Mindez arra utal, hogy Lembergben föltehetően egy, a mumifikálódott jobbról leválasztott karrészt őriztek.⁴⁸

Mint az eddigiekből kiténik, a ma Szent Jobbként ismert, először 1590-ben Raguzában felbukkant ereklyéről a korábbi időből nem rendelkezünk olyan történeti adatokkal, amelyek teljes biztonsággal igazolják azonosságát a 12. század elejétől ezen a néven tisztelt ereklyével. A domonkosok rendi gyűlésén ekkor határozatot hoztak, hogy Szent István király Raguzában őrzött jobb kezének ezüst ereklyetartót készíttetnek. Ezt az ereklyetartót 1618-ban úgy leltározták, hogy nem írták le az alakját, a teljes és romlatlan kezét a melléje helyezett hitelesítő szöveggel együtt („Dextera beati Stephani Regis et Confessoris gloriosi”) viszont megörökítették. A raguzai ereklyét I. Lipót császár 1684-ben Magyarországra akarta hozatni, hogy nyilvános tiszteletre tetesse ki. Ez azonban a török háborúk miatt megghiúsult. A Raguzában maradt ereklyének 1706-ban új, ezüsttel díszített kristályüveg tartó készült.⁴⁹

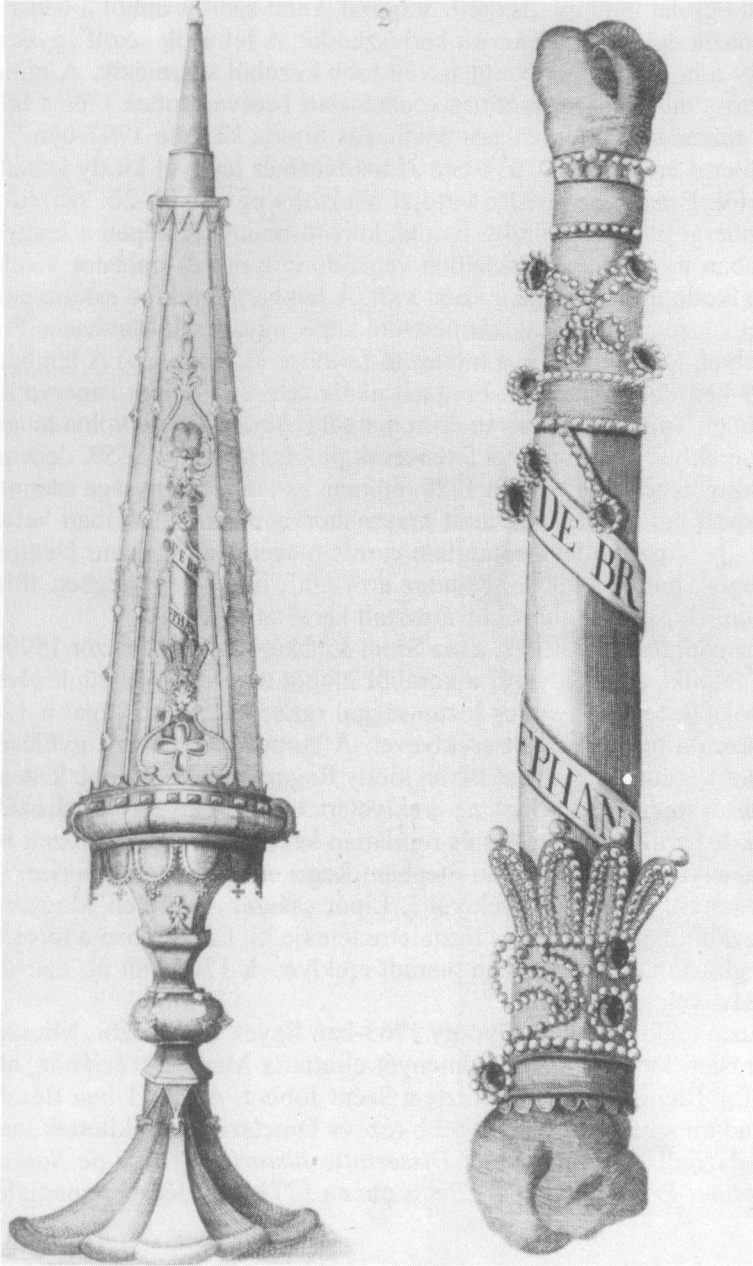
A raguzai ereklyére Pray György 1763-ban figyelt fel először. Miután ellenőrizte forrásait, kutatásainak eredményét eljuttatta Mária Teréziához, aki diplomáciai úton Raguzából megszerezte a Szent Jobbot. Az 1771-ben Bécsbe, majd onnan Budára szállított ereklyét több réz- és fametszeten örökítették meg. Ismeretlen metszőtől származik Pray *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divi Stephani Primi Hungariae Regis* címen 1771-ben Bécsben megjelent mun-

⁴⁶ SIMON: *i. m.* (23. j.) 56–62.; IPOLYI: *i. m.* (3. j.) 113.

⁴⁷ SIMON, *i. m.* (23. j.) 40–56.; UXA József: *A budavári királyi kápolna s a M. Kir. Udvari és Várplébánia története*. Budapest. (1934). 241–243.

⁴⁸ SIMON: *i. m.* (23. j.) 48.

⁴⁹ FRAKNÓI: *i. m.* (5. j.) 892–893.; PRAY: *i. m.* (16. j.) 58–65.

3. kép. Szent István király bécsi kézereklyéje és ereklyetartója a 17. századból, rézmetszet, 336×204 mm, SIMON: i. m. (23. j.) 1797, 61. p. elé kötött tábla

4. kép. Szent István király lebergi kézereklyéje az 1634-ben készült ereklyetartóban, rézmetszet, 145×97 mm, SIMON: i. m. (23. j.) 1797, 57. p. elé kötött tábla

kájának kihajtható címlapelőzéke. (5. kép) Ezen a „Dextera Beati Stephani Regis et Confessoris Gloriosi” feliratú írásszalag alatt az ereklyetartó nélküli Szent Jobb két nézetből, a tenyér („Pars Adversa” felirattal) és a kézfej („Pars Aversa” felirattal) felől látható.⁵⁰ Ez az ikonográfiai szempontból egyedülálló, pontosságra törekvő ábrázolás tükrözi Pray történet szemléletét: közel egy időben a Szent Koronáról, a koronázási palástról és a „Lehel-kürtről”-ről kiadott illusztrált leírásokkal⁵¹ legfőbb célja az ereklyének mint történeti forrásnak a bemutatása volt.

A budai várkapornában elhelyezett ereklyéről 1771 után készült sokszorosított grafikai ábrázolásokon az ereklye kivétel nélkül a Mária Teréziától adományozott, felül a Szent Koronával díszített, kristályüvegből készült, úgynevezett régi tartóban látható. A lapokat két fő típusba lehet sorolni. A ritkábban előforduló változaton a nagyobb tartón belüli kisebb, kristályüveg tartó nélkül ábrázolták az ereklyét. A Szent Jobb itt közvetlenül az ereklyetartó alját kitöltő párnán nyugszik.⁵² A másik változaton megmetszték a belső ereklyefoglatot is, s ezen belül nyugszik párnán a kéz. Ilyenek a Johann Philipp Bindertől szignált, 1771-re datált rézmetszetek, melyek magyar, német és latin felirattal, papírra és selyemre nyomva egyaránt készültek.⁵³ (6. kép) Ennek a típusnak a fokozott hittelességre törekvő, a belső tartón a pecsétet is hangsúlyozó, ismeretlen metszőtől származó változata Matthaeus Simon történeti munkájában jelent meg 1797-ben.⁵⁴ Ugyanennek a típusnak elnagyolt és igénytelenebb változata „I. Ritter sc.” szignálással ismert az 1836–1846 közötti időből.⁵⁵

A Szent Jobb eddig bemutatott kultikus és ikonográfiai vonatkozásai, az önálló ábrázolások és azok jellemzői már önmagukban is utalnak az ereklye különleges helyére az egyéb kéz- és karereklyék között. Ennek főbb összetevői a követke-

⁵⁰ PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divi Stephani Primi Hungariae Regis*. Viennae. 1771. 1/a–2. Kézirat, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= BEKK) G 123.; PRAY: *i. m.* (16. j.) 83–95., címlapelőzék.

⁵¹ DECSY Sámuel: *A magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája*. Bécs. 1792.; FRÖLICH, Erasmus: *Casulae S. Stephani Regis Hungariae vera imago et expositio*. Viennae. 1754.; MOLNÁR Ferenc: *Jász-Berény városában lévő Leel kürrthének vagy Jász-Kürtnek esmérete*. Bécs–Pozsony. 1788.

⁵² *Szent István Magyar országi király job kezének valóságos Képe [...]*. Posony. 1771.; *Szent István Király Jobb-kezének valóságos képe [...]*. Buda. 1778.

⁵³ JAJCZAY János: *A megszentelt Pest-Buda*. Budapest. 1938. 79., 40. kép.; SZILÁRDFY Zoltán: *Magyar barokk szentképek*. = Művészettörténeti Értesítő 30(1981) 123., 133., 80. jegyzet.; RÓZSA György: *Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából*. Budapest. 1998. 92., 164. szám.; BALASKO, Franciscus: *Majestaticus solennis cursus lunae plene gratia, seu delatio a republica ex insula Ragusana [...]* Sancti Stephani manus dexterae. Budae. (1771). C2/a.

⁵⁴ SIMON: *i. m.* (23. j.) 63. p. elé kötött tábla.

⁵⁵ *Vita S. Stephani Hungariae Proto-Regis auctore Hartvico [...]* praefatus est Josephus Podhradsky. Budae. 1836. 93.; *Ének Szent István Magyar Ország első apostoli király, dicsőséges jobb-kezéről*. Budán. 1838. Címlapon.; *Ének Szent István Magyar Ország első apostoli király, dicsőséges jobb-kezéről*. Budán. 1846. Címlapon.

zők: 1. A magyarságot keresztény hitre térítő, állam- és dinasztiaalapító király mumifikálódott jobbja már a szentté avatás idején más körülmények közé került és más elbánásban részesült, mint a Szent István testéből származó egyéb ereklyék. 2. Az országos jelentőségű liturgikus ünneplés már az Árpád-korban a magyarság egyik legtiszteltebb ereklyéjévé avatta a Szent Jobbot. 3. Az ereklye kultusza az időbeli hiányok és homályok ellenére a 12. század elejétől évszázadokon át folyamatosnak tekinthető. A kultusz fő forrásai Szent István egyedi megítélése (confessor, pater et rex Ungarorum) és az ereklye speciális sajátosságai (épen maradt uralkodói jobb kéz). 4. A középkori Magyarországon a különféle ereklyeleltárak szerint – épp úgy, mint más országokban – tekintélyes mennyiségű ereklyekincs halmozódott fel. Ennek jelentős része – a Szent Jobbal ellentétben – az idők folyamán megsemmisült vagy elfelejtődött, mielőtt jelentősebb kultusz alakulhatott volna ki. 5. A Szent Jobb jelentősége az Árpád-ház kihalásával megnőtt. Birtoklása ekkor kapcsolódhatott össze a mindenkori uralkodó legitim hatalmával. A középkor végén megkezdődött az ereklye osztódása. 6. Az országot ért külső támadások, a török uralom és a tartós felekezeti megosztottság következtében az ország elpusztult központi Szent István-kultuszhelyének szerepét időről időre ez az ereklye volt hivatott pótolni. Az ereklye e funkcióját Mária Terézia is felismerte, amikor saját hatalmának legitimitását erősítve Budára hozatta a Raguzában őrzött Szent Jobbot, verseket és himnuszokat íratott tiszteletére, elrendelte önálló liturgikus ünneplését (mise, zsolozsma), és 1773-ban pápai rendeletet eszközölt ki a május 30-i ünnep visszaállítására.⁵⁶

Az ábrázolástípus a sokszorosított grafikában és más műfajokban

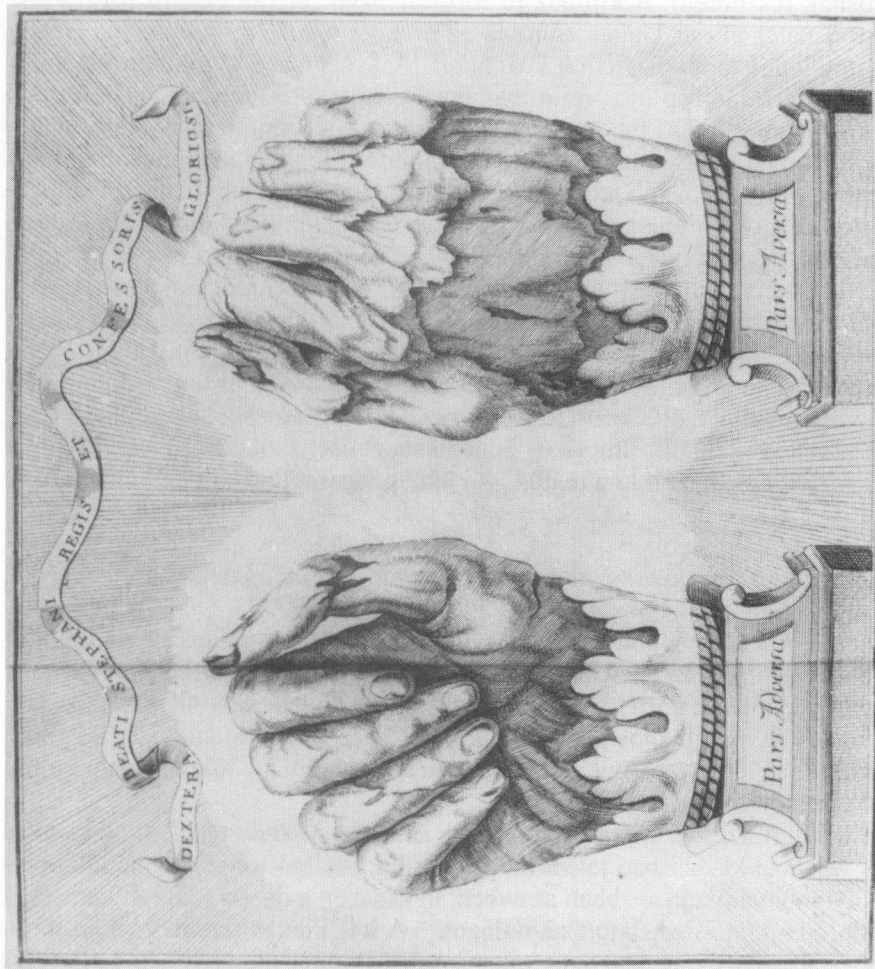
Szent István és a Szent Jobb-ereklye együttes ábrázolására először Pray György hívta fel a figyelmet említett munkájában. Ebben a saját gyűjteményéből leírt egy, a Szent Jobbot és Szent Istvánt együtt ábrázoló 18. századi rézmetszetet, melyet az ereklye nyilvános kultuszának bizonyítékaként mutatott be. Bár Pray nem ismert más, ehhez hasonló képet, feltételezte, hogy az ábrázolásnak voltak korábbi előzményei.⁵⁷

Ilyen lehetett az a kisméretű fametszet, amely a *Missale [...] Strigoniensis* 1513-as velencei kiadásában jelent meg, s a típus általunk ismert legkorábbi példája. A nyomtatvány ugyanabban az évben, ugyanazon a napon („die 4. Januarij”) két különböző kiadásban látott napvilágot.⁵⁸ A két kiadás terjedelmében, képanyagában és szövegében azonos egymással. Mindkét kiadásban a 191. fólió

⁵⁶ FRAKNÓI: *i. m.* (5. j.) 902.

⁵⁷ PRAY: *i. m.* (16. j.) 49.; A metszet leírja és közli: SCHREIBER, Georg: *Stephan I. in der deutschen Sakralkultur*. Budapest. 1938. 44–45., Abb. 10.

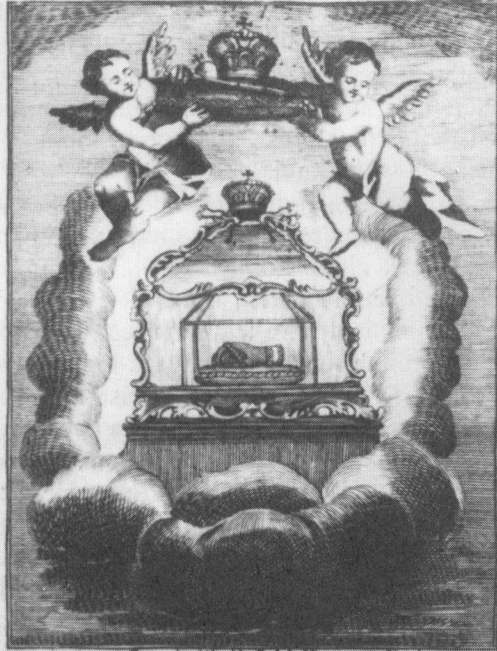
⁵⁸ *Missale secundum chorum alme ecclesiae Strigoniensis*. Venetijs. 1513. P. Liechtenstein, impensis Urbani Keym. 191v.; *Missale secundum chorum alme ecclesiae Strigoniensis*. Venetijs. 1513. P. Liechtenstein, impensis Stephani Heckel. 191v.

5. kép. Szent István király raguzai kézereklyéje elől- és hátulnézetben, rézmetszet, 185×210 mm, PRAY: i. m. (16. j.) 1771, címlapelőzők

Hæc est dies, quam fecit Dominus exultemus, & lætemur in ea.
Pſalm. 117. v. 5.

Huc Huc Viator ad Metropolis Urbis Budensis Residentiam Regiam incorruptæ Sacræ DEXTERÆ MANUS S. STEPHANI REGIS viam perpendito.

Ditső. Szent István Király jobb Keze, mely 1090. esztendőtol Fogva, 1826. esztendeig Magyar Országban, azután Két utolsó száz esztendő alatt Ragusában tiszteltetvén, Mária Theresia Felséges Királynénk, és második József Császár által vissza nyerettetett 1771. esztend. 29. Maj. és az Budai Királyi Templomba helyheztetett 21. Jul. Binder. S. Bud.

Flagrabat desiderio Magnus ille Doctor Ecclesiæ Augustinus videndi, quod videre haud poterat Romam nempe Triumphantem æstuabat au-

6. kép. A Szent Jobb az 1771-ben készült kettős ereklyetartóban, rézmetszet, Johann Philipp Binder sc. Budae, 110×68 mm, BALASKO: i. m. (53. j.) c2/a.

verzóján kezdődik az „*Inventio dextre sancti regis Stephani*” ünnep miseszövege, melynek elején az O iniciáléban stilizált tájban álló uralkodó sematikus ábrázolt alakja látható, feje fölött egy kézfejjel. A *Missalék* más fametszetes iniciáléihoz hasonlóan a képnek nincs önálló felirata. A szövegrészhez funkcionálisan kapcsolódó iniciáléval egyértelműen Szent Istvánt és minden valószerűség szerint a Szent Jobbot kívánták megjeleníteni. A Szent Jobb itt a szentjobbi apátság pecsétképeitől eltérően tartó nélkül, behajlított ujjakkal, fedetlen állapotban jelenik meg. (7. kép)

A két 1513. évi velencei *Missale* illusztrációs anyagának áttekintése során megállapítottuk, hogy a felhasznált O iniciálé mindkét része – az iniciálé kerete az O betűvel és a betűben elhelyezett sematikus uralkodókép – külön-külön és együtt is előfordul a nyomtatvány más részeiben. Megállapítható az is, hogy az uralkodókép fadúcán a fej fölött eredetileg nem szerepel a kéz, azt az iniciálékeret felső részén az indák funkcionális átalakításával, másodlagosan hozták létre. A két, végletesen leegyszerűsített, stilizált részletből megkomponált ábrázoláson a kéz mint Szent István attribútuma tűnik fel.

A *Missalék* és más, 16. század eleji liturgikus könyvek fametszetes díszei rendszerint sematikusak, fel- és összecserélhetők, s mint úgynevezett reprezentációs képek többször megjelennek eltérő kontextusban.⁵⁹ Ennek ellenére úgy tűnik föl, hogy a figurális ábrázolással bővített iniciálék és a kisméretű fametszetek illesztésénél bizonyos tekintetben ügyeltek a szövegtől függő ábrázolási sémák és a szöveg egymáshoz rendelésére. Igaz, hogy e kiadványokban „[...] a kép a hozzárendelt szöveg szerint változtatja értelmét, másítja meg az ábrázolt kilétét”, esetenként mégis jellegzetes attribútumok kerültek a képekre. Az említett Szent István-iniciálén kívül ilyen például az 1511-ben Velencében nyomtatott *Missale Strigoniense*-ben a Szent László ünnepe elé illesztett fametszet, melyen a király az úgynevezett tiburi szibilla ábrázolási sémában jelenik meg. A felhőn feltűnő Szűz Mária itt a szöveggel együtt Szent Lászlóként azonosítja a királyt.⁶⁰

A Szent Jobb és Szent István király ezen feltételezett együttes ábrázolását követően egészen a 18. század közepéig nem ismerünk olyan lapot, melyen a két motívum együtt jelenik meg. 1737–1742 között a Klauber család augsburgi műhelyében készült az a Pray által említett rézmetszet, melyen a Szent Jobb a Szűz Máriának a koronát felajánló Szent István alakja fölött, felhők között tűnik fel. A haránt alakú lap egy kalendárium elrendezésű, egész évre szóló szentképsorozat tagja, melyet külön nem szignáltak. Az *Annus dierum Sanctorum* címen kötött szerkesztve is megjelentetett sorozat készítőiről az első kötet elejére illesztett, impresszum nélküli metszett címlap tájékoztat.⁶¹ A szignálás szerint a képeket Gottfried Bernhard Göz (Goetz) tervezte és rajzolta, s Joseph Sebastian és Johann

⁵⁹ MIKÓ Árpád: *A szentképek árulása. A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványaiban (1505–1525)*. = *Ars Hungarica* 25(1997) 133–144.

⁶⁰ MIKÓ: *i. m.* (59. j.) 140.; *Missale Strigoniense*. Venetia. 1511. N. de Franckofordia, impensis Johannis Paep. 237v.

⁶¹ *Annus dierum Sanctorum*. II. [Augsburg. 1737–1742]. 2. Sept.

Baptist Klauber metszette rézbe.⁶² A metszetek stílusa egységes, s a szignálatlan lapokat is a címlapon jelzett mesterek készítették.

Szent István a képen egy palota szabadba nyíló, színpadképre emlékeztető, díszes belső udvarán strázsáló örök és beszélgető előkelők csoportja körében félterden áll. Vállán hermelinpalást, fejét dicsfény övezi. Jobbjával a szívére, baljával egy puttó és egy nemesi ruhás apród által tartott, párnán elhelyezett kardra, jogarra és koronára mutat. Mozdulatát egy átlósan futó fénysugár hangsúlyozza és értelmezi, mely a bal felső sarokban felhőn, karján a gyermek Jézussal feltűnő Szűz Máriával köti össze a király alakját. A koronafelajánlásnak ez a 18. század közepén általánosan ismert jelenete – jelenlegi tudásunk szerint egyedülálló módon – a kép felső harmadában középen dicsfénytől övezett kézfejjel, s a kézfejet körülfogó két bőségszaruval egészül ki. A bőségszaru antik eredetű szimbóluma a szentek állandó attribútumaként ismeretlen, míg a kéz- és más ereklyék ábrázolása mellékmotívumként az *Annus dierum Sanctorum* kötet lapjain is többször előfordul.⁶³ A bal oldali bőségszaruból gyümölcsök, a jobb oldaliból pénzérmekek hullanak. A bal és a jobb felső sarokban elhelyezett szöveg az egész lapra vonatkozik: „2. Sept.”, illetve „S. Stephanus Rex”. Ismeretes, hogy szeptember 2-án, Buda visszavívásának napján XI. Ince pápa rendelete szerint a világegyház ünnepli Szent Istvánt. A bőségszaruval övezett kézfej fölött a Zsoltárok könyvéből vett idézet olvasható: „Exaltetur dextera tua. Ps. 88.”. A lap aljára metszett ószövetségi részlet a felajánlás jelenetet kommentálja: „Offerens ei coronam auream. 2. Mach. 14.”. (8. kép)

Míg a szöveg világosan *jobb* kézre utal, a képen – valószínűleg figyelmetlenségből – egy ép, nyitott tenyerű *bal* kézfej látható, amelyből kilógnak az alkarcsontok. A jobb helyett ábrázolt bal kézre már Pray György felfigyelt. Pray szerint – az általunk ismert metszettel ellentétben – a „2. Septembris” felirat a kép jobb oldalán, a „S. Stephanus” pedig a bal oldalon olvasható.⁶⁴ Nem zárható ki, hogy mivel Pray a többi részletet illetően pontosan hivatkozik, ő egy másik rézlapról készült levonatot írt le. Valószínűbb azonban, hogy egyszerű tévedésről van szó. A metszetet 1938-ban Georg Schreiber ismertette az eichstätti St. Walburga apátság gyűjteményéből. Értelmezési kísérlete szerint a kép háttérben feltűnő templomtorony a fehérvári bazilikára utal, s az egész ábrázolás a középkori magyarországi forrásoktól is befolyásolt, Valentin Leucht-féle *Vitae Sanctorum* (Köln 1678. 648. p.) vonatkozó szövegrészéből merített. Leucht leírása nagyrészt a Hartvik legendára megy vissza.⁶⁵

⁶² Az *Annus dierum Sanctorum* kötet datálásának kérdését tisztázta és Göz sorozathoz készített fennmaradt rajzait közölte: ISPHORDING, Eduard: *Gottfried Bernhard Göz 1708–1774. Ölgemälde und Zeichnungen. I–II.* Weissenhorn. 1982. I. 42–43., 115, 226. jegyzet., 276–278., II. 211–214. kép.

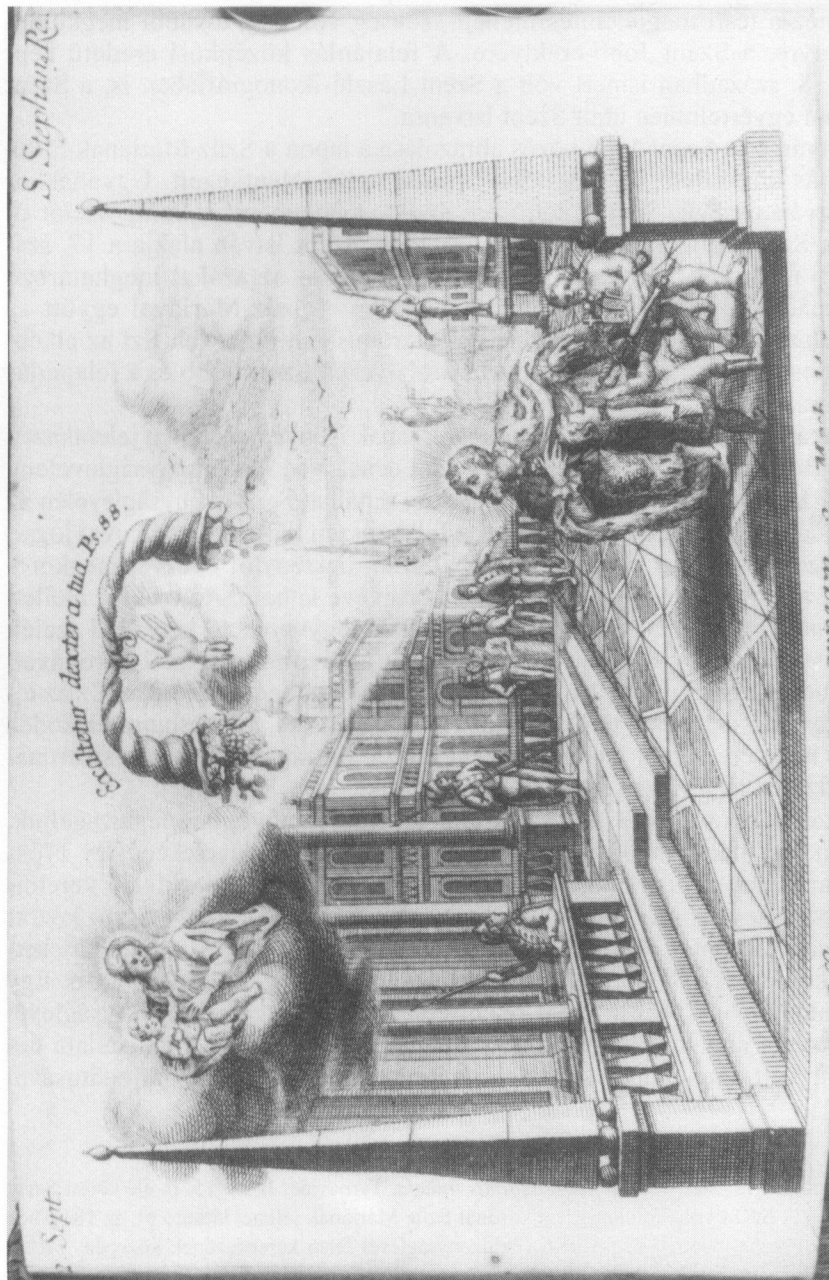
⁶³ Annus, i. m. (61. j.) 19. Sept., a Szent Januariuszt és 3. Dec., a Xavéri Szent Ferencet ábrázoló metszeten.

⁶⁴ PRAY: i. m. (16. j.) 49.

⁶⁵ SCHREIBER: i. m. (57. j.) 44–45.

7. kép. Szent István király a Szent Jobb-ereklyével (?), fametszet, 33×28 mm,
Missale Strigoniense, i. m. (58. j.) 1513, 191v.

8. kép. Szent István király felajánlja a koronát Szűz Máriának a bőségszarúval övezett Szent Jobb-erekyével, rézmetszet, Gottfried Bernhard Göz del. – Joseph Sebastian et Johann Baptist Klauber sc., 115×185 mm körülhvágyva, Annus dierum Sanctorum, i. m. (61. j.) 1737–1742, 2. Sept.

A metszet fölveti a kérdést, hogy miért volt szükség a Szent Jobb ábrázolására. Valószínűnek tartjuk, hogy a tágan értelmezett portréhoz, Szent István azonosítható képéhez a testi megjelenítés mellett szükség volt egy további megkülönböztető jegyre, a Szent Jobb-ereklyére. A felajánlás középkori eredetű képi toposza a 18. században ismert volt a Szent László-ikonográfiában is, a Szent Jobb viszont egyértelműen utalt Szent Istvánra.⁶⁶

Szent István és a Szent Jobb közös ábrázolása a lapon a Szűz Máriának történnő felajánlás közkedvelt ikonográfiai típusán belül jelentkezett. Ugyanakkor a Szent István és Szűz Mária kettősére épülő, hagyományos kompozíciót új elemmel, a Szent Jobb ereklyével újították meg. Szent István alakja a 17. század elejétől megújuló kultuszban és ikonográfiában – az azokat meghatározó ellenreformációs és törökellenes gondolkörben – Szűz Máriával együtt az országot felszabadító nemzeti szentként és patrónusként tűnik fel. Ezt az elképzelést hatásosan egészítette ki a bőségszarutól övezett Szent Jobb és a felajánlás együttes ábrázolása.

Szent István és a Szent Jobb közös ábrázolásának igénye ismételten jelentkezett az ereklye Budára hozatalát követően a budai céhek vedutás bizonyosságlevelin. Így például Johann Philipp Binder 1786 előttre datálható céhbizonyosságlevelén az ereklye a budai városképet övező keretdísz felső részén közepén, a lábaival jogart és kardot szorító kétfejű sas előtt címerpajzson, dicsfénytől övezve, megkoronázva és az aranygyapjas rend jelvényével körülvéve látható. Az ereklye mellett kétoldalt babér- és pálmaágak, illetve zászlók és fegyverek. A keret bal szélén a térdelő és az országcímert tartó Szent Istvánt ábrázolták, lábánál koronával, jobbra a Buda város címerét tartó Szent László térdel páncéltöltetben. Ez az elrendezés egyaránt utal Buda töröktől való visszafoglalására, a Habsburg-uralkodók legitimitás igényére, Szent István és Szent László ország-, illetve várospatronátusára, s jelzi azt is, hogy az ereklyét Budán őrzik.⁶⁷

Az ábrázolás pontosabb értelmezése akkor válik lehetővé, ha megvizsgáljuk, mi látható a hasonló típusú korábbi és későbbi céhbizonyosságleveleken. Egy 1764-ben a budai pékek céhének ugyancsak Binder által metszett lap felső keretdíszén az előzőhöz hasonló kompozícióban Szent István és Szent László között Mária Immaculata, alul zászlóktól és hadi eszközöktől övezve a már leírt kétfejű sasos kompozíció látható. A címerpajzsot itt a Habsburg-címer díszíti. Egy másik, szintén 1764 körül a budai rézműveseknek készített céhbizonyosságlevelén Binder-metszete abban különbözik az előbbtől, hogy a Mária Immaculata helyén olajban főtt Szent János szerepel, ami a szent speciális céhpatronátusával

⁶⁶ Vö. HEVENESI, Gabriel: *Ungaricae sanctitatis indicia*. Tyrnaviae. 1692. 15. p. elé kötött Szent László metszet. A Szent László felajánlja a koronát Szűz Máriának jelenet látható pl. az 1817-ben Schütz Józseftől rézbe metszett nagyváradi céhbizonyosságlevelén felső keretrészének közepén. STOPP, Klaus: *Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten (1731–1830)*. Bd. 1–17. Stuttgart. 1982–1992. R 6.

⁶⁷ STOPP: *i. m.* (66. j.) H 68.

magyarázható.⁶⁸ A Szent Jobb a Habsburg-címer helyébe lépett, s ezzel érzékelhetővé vált az ereklye tágabb, országot védő jelentése.

Egy 1784 előttre datálható, szignálás nélküli fametszetes céhbizonyosságlevél felső keretdíszén újabb változat figyelhető meg. A keret két szélén az ipart és a mezőgazdaságot szimbolizáló alakok előtt Magyarország, illetve Buda címerét helyezték el. Középen a már leírt császári sasos, zászlós és hadi eszközös kompozícióban a címerpajzson a Szent Jobb látható dicsfényben. A kompozíció ismétlődő eleme az ereklye bal oldalán elhelyezett zászlón a koronát felajánló térdelő Szent István, a jobb oldali zászlón a kezében liliomot tartó álló Szent Imre alakja.⁶⁹ Az ikonográfia változásra való alkalmasságára utal, hogy egy szintén Bindertől metszett, 1792 utánra datálható céhbizonyosságlevél felső keretdíszén a térdelő, címert tartó Szent István és Szent László közé a kétfejű sasos kompozíció címerpajzs részére nem a Habsburg-címert vagy a Szent Jobbot, hanem egy Mária Immaculatát helyeztek el.⁷⁰

Ezek a példák jelzik, hogy az összeállítás állandó elemei Szent István egy másik magyar szent királlyal, Magyarország és Buda címerével, valamint a kétfejű sasos, címerpajzsos részlettel. Változó lehet a másik magyar szent király személye, a címerpajzson ábrázolt motívumok, valamint a királyok elhelyezése.

Az előbbihez hasonló kompozícióval találkozunk további hét, a kitöltés dátuma szerint 1778 és 1812 közé datálható budai céhbizonyosságlevél felső keretdíszén. 1792 után a másik magyar szent király Imre személyében állandósul, s a címerpajzson rögzül a Szent Jobb ábrázolása. A kompozíció legállandóbb eleme, Szent István két változatban tűnik fel: a felajánlás jelenetében, illetve kiegészül a melléje helyezett koronával.⁷¹

A Gottfried Prixner által 1816-ban rajzolt és metszett budai céhbizonyosságlevélén ismét átalakul a kompozíció, s elemei részben kicserélődnek. Itt a keretdíszén balra fent Szent István koronafelajánlása, középen egy, a Szent Koronával díszített, két angyaltól tartott, Hodigitria-típusú Mária-kép, a jobb szélén pedig Nepomuki Szent János és Buda városcímere látható.⁷² Ez az 1792–1812 között állandónak tekinthető kompozíciós szerkezet az I. Wilt fametszőtől szignált, 1821-ben kitöltött lapon szerepel utoljára.⁷³ Az ikonográfiai szempontból többszörösen kontaminált ábrázoláson Szent István és a Szent Jobb mellett a céhbizonyosságlevelekre jellemző egyéb motívumok is feltűnnek, s a közös megjelenítés ezekkel együtt hordoz mondanivalót. Ezeken az ábrázolásokon Szent István Magyarország címerével vagy annak környezetében nem céh-, hanem országpátró-

⁶⁸ STOPP: *i. m.* (66. j.) H 69, H 61.; RÓZSA: *i. m.* (53. j.) 83., 130. szám., 121., 309. szám.

⁶⁹ STOPP: *i. m.* (66. j.) H 52.1.

⁷⁰ STOPP: *i. m.* (66. j.) H 64.; RÓZSA: *i. m.* (53. j.) 122., 312. szám.

⁷¹ STOPP: *i. m.* (66. j.) H 49, H 57, H 50, H 52.2.; Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, 65.155.; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App. M. 437.; Továbbá Stopp H 52 új változata 1810 körülről a Borda Antikvárium (Budapest) tulajdonában.

⁷² STOPP: *i. m.* (66. j.) H 54.

⁷³ STOPP: *i. m.* (66. j.) H 53.

nusként jelenik meg. A Habsburg-címer, illetve a Mária Immaculata helyén feltűnő Szent Jobb – bár csak budai céhbizonyosságleveleken szerepel – helyi jelentőségénél összetettebb gondolatot hordoz.

Már az eddigiekből is látható, hogy Szent István és a Szent Jobb ereklye ábrázolásai változatos mondanivalót fejeznek ki. Az ereklye attribútum-szerepe a 18. század végén átalakul, s a király alakja és az ereklye – a felajánlás-jelenet elemeitől teljesen elszakadni nem tudó – együttes ábrázolása behelyeződik egy, az ország védelmét hangsúlyozó, tágabb gondolatkörbe.

Ezek után felvethetjük a kérdést, hogy Szent István és a Szent Jobb együttes ábrázolása megjelent-e más képzőművészeti műfajokban. Önálló ereklyeábrázolások más műfajokban, így például freskókon, olajfestményeken, érmeiken természetesen gyakran előfordulnak. Sokszor idézett példa a Szent Jobb Bécsbe, majd Budára hozatalának tiszteletére 1771-ben vert emlékérem. Több változata ismert a feldíszített katakombaszent ereklyéket bemutató képeknek is, melyek egy részét az üveg ereklyetartó elfedésére használták. A Szent István lemergi karereklyéjének megcsókolását ábrázoló olajképet már korábban említettük.⁷⁴

A Szent Jobbról a sokszorosított grafikán kívül ismereteink szerint csupán egyetlen olyan ábrázolás készült, amely egy magyar szent király társaságában jeleníti meg az ereklyét. Ez Jacob Gabriel Mollinarolónak a győri székesegyház déli mellékhajójának pillérén elhelyezett egyik ólom domborműve. Az ereklye Budára szállítása körüli időben készült dombormű Szent István koporsójának felnyitását ábrázolja Szent László jelenlétében. A koporsó fölött lebegő angyal tartja a Szent Jobbot.⁷⁵

Szent István és a Szent Jobb együttes ábrázolásának ritka előfordulását a magas művészetben valószínűleg az magyarázza, hogy ennek műfajaiban a képi sűrítés más eszközeit alkalmazták. A Szent Jobb akár attribútumként, akár ettől eltérő funkcióban jelenik meg a Szent Istvánnal közös ábrázolásokon, a képszerkezet szempontjából a mondanivaló halmozással történő megerősítését eredményezi. A halmozásnak ez az egy kompozíción belüli formája a hasonló értelmet hordozó ismétléshez tartozik, amely inkább az irodalom, mint a képzőművészet eszköztárához tartozik.

Irodalomtörténeti összefüggések

A Szent Jobb – függetlenül attól, hogy önállóan vagy más alak(ok)kal közös kompozícióban ábrázolták – évszázadokon át egyszerre volt önálló tiszteletben részesített ereklye és Szent István király egyik attribútuma. Ez a kettősség az irodalmi forrásokban kezdettől fogva tükröződik, a képzőművészetben azonban ritkán van

⁷⁴ Arany és ezüst érem a Szent Jobb Raguzából való hazahozatala emlékére, 1771. május 29. Elő- és hátlapját közli pl. UXA: *i. m.* (47. j.) 249.; LEGNER: *i. m.* (12. j.) 59–60., 134., 137., 140–141.; UXA: *i. m.* (47. j.) 243.

⁷⁵ BEDY Vince: *A győri székesegyház története*. Győr. 1936. 130–131., 172.

jelen, s az ereklje általában egy összetettebb mondanivaló megerősítésére szolgál. Mindehhez a Szent István-hagyomány legendái és történeti vonatkozásai jelentették a legfontosabb háttérrel, s a motívum ezekkel közös értelmezési körben fejtette ki hatását.⁷⁶

Az épen maradt jobb kezét a tisztelet mellett az az újra és újra felvetődő kérdés kísérte, hogy miért épp ez a testrészt maradt épen. Az első felelet a Hartvik-legendában olvasható: „Méltán mentesült a rothadástól a boldog férfi jobbja, mert a kegyesség virágjától mindig újra kivirulva a szegényeket adományaival kifogyhatatlanul táplálta.” Hartviknál a Szent Jobb az a kegyes kéz, amely gondoskodik a rászorulókról: csodálatos módon újra és újra kivirul, azaz romolhatatlan és kifogyhatatlan táplálékot nyújt.⁷⁷ Ez a Hartvik-féle válasz koronként épp úgy megújult, mint ahogy Szent István alakja is egyre újabb jelentést öltött magára.

A szimbolikus értelmezés burkolt formában jelentkezett a már idézett Nagyobb legendában: Szent István karja irgalmas és kegyes volt, s szívesen adott saját gazdagságából.⁷⁸ Szent László 1192 után keletkezett legendájában így rajzolták meg az ország Szent István és Szent László uralkodása alatti állapotát: „[...] az egész Pannónia [...] boldog István király ideje óta törvények, szabadság és bőség tekintetében soha még ily csodálatosan nem csillogott. Minden korábbi állapotánál gazdagabban Magyarország azidétt kezdte szabadságának fejét a bőség telt szaruival az égig emelni [...]”⁷⁹ E felfogás szerint tehát az ország nyugalma a törvényeken, a szabadságon és a bőségen alapult, s mindezt a szent uralkodók tettei biztosították.

A *Képes Krónika* is a saját kezű alamizsnálgazdálkodással, azaz a királyi bőség társadalmi méretű megosztásával magyarázza a Szent Jobb csodáját.⁸⁰ A középkori misekönyvekben a Szent Jobb-ünnep *oratóija* a földi oltalom mellett a túlvilági oltalom (*protectio*) forrásaként tünteti fel a sokakat földi boldoguláshoz segítő szent kezét (*gloriosa dextera*): „Úr Isten, a te szenteidnek csodálatos fényessége, ki Szent István király és confessor dicsőséges Jobb Kezét kijelentetted: add minékünk, hogy az örök boldogságban az ő oltalmáról örvendezzünk [...]”⁸¹

A Szent Jobbot a nem a sajátjukból adakozó gazdagokat kritikával illető *Érdy-kódex* is a saját kezüleg alamizsnát osztó szent király kezének nevezi, melynek legfőbb érdeme, hogy „nem hamisan keresőtöbbl, de tulajdon igaz jószágából”

⁷⁶ SZÁNTÓ Konrád: *A Szent Jobb tiszteletének kezdete*. = Vigilia 50(1985) 395–398.

⁷⁷ HARTVIK: *i. m.* (6. j.) 53.

⁷⁸ *Szent István király nagy legendája*, *i. m.* (7. j.) 29.

⁷⁹ *Szent László király legendája*. Ford.. Kurcz Ágnes. In: *Árpád-kori*, *i. m.* (6. j.) 95.

⁸⁰ *Képes Krónika*, *i. m.* (36. j.) 76.

⁸¹ Így pl. *Missale Strigoniense*. Nürnberg. 1484. A. KOBERGER. CXXIX/v: „Deus qui es sanctorum tuorum splendor mirabilis, quique hodierna die beati Stephani regis et confessoris tui gloriosam dexteram revelasti, da nobis in aeterna leticia [!] de eius protectione gaudere.” – Magyarul: Rövid tudósítás ajtatos imádsággal és énekkel [...] Szent Istvánnak [...] Jobb-kezéről [...]. Pest 1771. [3].

adott válogatás nélkül mindenkinek.⁸² Az irodalmi források tanúsága szerint tehát a Szent Jobb a középkor végén az alamizsnálkodás és a bőség jelképe, mely társadalmi méreteken közvetít oltalmat, *protectiót*. Ettől az értelmezéstől elválaszthatatlan a szent király alakja, aki atyja, apostola, első királya és szent *confessora* népének, s aki törvényeket hozott és biztosította országa nyugalmát. Ezt az idealizált értelmezést a szentjobbfi pecsétek erekleveábrázolása épp úgy közvetíthette, mint az esztergomi *Missale* sematikus fametszete.

Szent István és a Szent Jobb közös grafikai ábrázolása ezt követően, a 17. század elejétől elsősorban jezsuita ösztönzésre megújuló – barokk kori Szent István tisztelet keretében, a Szent Jobb hazahozatala előtti időben tűnik fel. A Szent Jobb ekkor mint alamizsnálkodó és a földi javakról gondoskodó, bőségszaruval övezett kézfej jelenik meg. A Klauber-féle metszeten a koronafelajánlás jeletere az irodalomban és a képzőművészetben egyaránt rendkívül elterjedt *Patrona Hungariae*-gondolatot közvetítette. Ez a két fő motívumra épülő ábrázolás funkciója szerint úgynevezett kalendárium-szentkép, mely a havi szentek (*patroni menstrui*) képsorozatához tartozik, s a vallásos társulatok áhitatgyakorlatának volt forrása. A kép középpontjában ábrázolt Szent István az uralkodói jelvényeket Máriának felajánló király, aki Szent Jobbja által a bőség forrása. A közös megjelenítés azt is kifejezi, hogy az égi szférában feltűnő Szűz Mária és a Szent Jobb Istvánnak egyenértékű „attribútumai”. A kép narratív olvasatot is megenged: a szent király országa, népe jólétéért képes volt lemondani királyi hatalmáról Szűz Mária javára és Szent Jobbjával mindenét szétosztani. E tettei bizonyítják szentségét, melyek megalapozták országa boldogulását. A metszetet leíró Pray a bőségszaruk között ábrázolt Szent Jobbot az országot megáldó kézként értelmezte: „[...] putares regno ab ea benedici”.⁸³ Az ábrázolás hatásosan közvetíti a 17–18. századi nemzetképzési Szent Istvánra vonatkozó elképzelését, mely szerint – mint Bitskey István megállapította – Szent István a barokk „athleta Christi”, aki nem csupán kegyes szent, hanem valóságos hős.⁸⁴

A 17–18. századi prédikációirodalomban, az iskoladramákban és az egyházi énekekben erőteljesen összefonódik az országa boldogulását és bőségét biztosító Szent István alakja és a Szent Jobb-gondolat.⁸⁵ Összekapcsolódik továbbá azzal a koncepcióval, hogy az országot és a népet mindenféle bajában Szent István és Szűz Mária együtt segítheti jobb sorsra. Részben ezzel is összefügg, hogy a prédikációkban többnyire allegorizáló módon megjelenített Szent István gyakran életközeli alak.

⁸² *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. Szerk. Madas Edit. Budapest. 1992. 391.

⁸³ PRAY: *i. m.* (16. j.) 49.

⁸⁴ BITSKEY István: *Irodalmunk Szent István ábrázolásai*. In: BITSKEY István: *Eszmék, művek, hagyományok*. Debrecen. 1996. 269–276., itt: 271.

⁸⁵ ALSZEGHY: *i. m.* (44. j.) 325–344.; CSAPODI Csaba: *Kinek tartották Szent Istvánt a XVIII. században?* = *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1(1936) 346–355.*; LUKÁCSY Sándor: *Szent István király és a régi magyar prédikációk*. = *Vigilia 53(1988) 571–575.*

A 17–18. század fordulójának egyik jeles szónokánál, Csete Istvánnál például a szent király – utalással a Szent Jobbra – a kereskedők példaképe és védőszentje, aki azért „Mestere és tükere” a jó kereskedésnek, mert lelki értelemben jól gazdálkodott a rábízott pénzzel. Egy másik helyen Csete saját korára aktualizálva, a protestantizmusra való nyilvánvaló utalással és a fertilitas-topossal összekapcsolva idézi fel a Szent Jobbot. Az ereklye az apostol Szent István fenyítő keze, mely azért maradt épen, „[...] hogy ez a Kéz fenyegetse a Szent-ség-törő kezeket, mellyek a Szentegyházak arany ezüst edényiből forgót, lántzos gombokat, patkókat tsináltattak, szent öltözeteket ágyasokra ruházták [...]”. A szent „fenyítő Kezek”-et hívja Csete, hogy tegyenek rendet Magyarországon. Együttal hangot ad a véleménynek, mely szerint Szent István azért adományozott oly sok mindent az egyháznak, mert Isten „[...] Elejnket ilyen kintses Országba hitta”. Ez a kincses ország azonban elszegényedett, mivel meghasonlott benne a hit. Véleménye szerint az ország újra gazdag lehet, s e gazdagság záloga a Szent Jobb. Csete szerint a Szent Jobbtól függ a magyarság java, ezért azt Mózes fel-emelt karjához hasonlíttja. A Szent Jobb „áldott kéz”, melynek „[...] gyümölcsös keresetit a mint má-ig tapasztallya az Ország örvendve [...]”.⁸⁶

Ezek a prédikációban rögzített gondolatok a 18. században társadalmi méretekben is jelentkeztek. Pozsonyban például a Szent Márton-templomban 1750-ben megalakult a Congregatio Sancti Stephani nevű vallásos társulat, melynek tagjai célul tűzték ki az apostoli szent király imitációját. A tagok társadalmi hovatartozásuktól függetlenül azért alamizsnálkodtak „ad exemplum ejusdem Sancti”, hogy anyagilag segíeyezék az áttérésre hajló másvallásúakat. A társulat javára a jezsuiták országszerte gyűjtöttek. A fő cél a rekatolizáció, az ország felekezeti megosztottságának megszüntetése és ezzel az ország Szent István korára vissza-álmódott aranykorának biztosítása volt.⁸⁷ Hasonló gondolatokat fejt ki Josephus a S. Maria bécsi trinitárius szerzetes egy 1743-ban Nagyszombatban megjelent latin nyelvű prédikációjában.⁸⁸

A Szent Jobb hazahozatala után, részben uralkodói megrendelésre készült egyházi énekekben és versekben az ereklye értelmezése Szent István kultuszán belül, a Patrona Hungariae és a Regnum Marianum toposzok körében tűnik fel. Faludi Ferenc és Rájniss József verseiben a Szent Jobb az ország öröksége, a nemzet hatalma és ereje, mely a népet vigyázza. Rájniss a magyar népet szólítja meg *Szent István Királynak jobb kezéről* című versében:

⁸⁶ CSETE István: *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae, Tudni-illik [...]*. Ford. Gyalogi János. Kassa. 1754. Szent István király napjára [...] III. praedikáció: Szent István, jó kereskedésnek Mestere és tükere. 197–198., Szent István király napjára [...] V. praedikáció: Szent István jobb keze rothadatlan maradván, mire tanít? 214–215.

⁸⁷ *Leges et Indulgentiae almae Confraternitatis sub titulo: S. Stephani I. Hungariae Apostolici Regis Posonii Anno 1750. Erectae, et confirmatae.* Posonii. 1750. 1v.

⁸⁸ *Josephus a S. Maria, Festivale Tyrnaviense.* Tyrnaviae. 1743. 213–220.

„Már elég! Szűnjön panaszod, Magyar Nép!”

mert – mint írja – az ereklye

„Ím! reád vigyáz magas Udvarából,
S míg reád vigyáz szerető szemekkel
E jeles kintsnek nagy-erős Hatalma,
Bátran örülhetsz.”⁸⁹

Faludi István királyhoz című versében a Szent Jobb „Ezer áldásokat hoz” az országnak. Megállapítását két további versszakban részletezi, melyek szerint az ereklye az ország reménye, erőssége, oltalma, vigasztalója és jólétének biztosítója. A versben Szent István és a Szent Jobb épp úgy együtt szerepel, mint a bemutatott grafikai ábrázolásokon.⁹⁰

Az ismeretlen szerzőjű, ugyancsak 1771 körül készült *Óh, dicsőséges Szent Jobb Kéz!* kezdetű ismert himnusz refrénje így könyörög:

„Óh Szent Kéz! Légy oltalmunk és örökös paizsunk.”

A Szent Jobb itt Szűz Mária két, 17–18. században közismert tulajdonságát, a Mária mint oltalom (protectrix) és pajzs motívumot vette magára. A Szent Jobb ebben az énekekben is „drága Kintse népünknek”, melynek sorsa szorosan összefonódik az ország és a nép sorsával:

„Mikor Mohácsnál el-vesztünk, Te-is el-vitettél tőlünk,
tenger mellé adattál, minket árvául hagytál.”

Az ereklye általános jólétet biztosító szerepét az ének a három dávidi rosszra utalva foglalja össze.⁹¹

Szent István, a Patrona Hungariae és a Szent Jobb együtt szerepel egy másik 18. századi himnuszban is:

„Most-is te Magyar fijaid kérünk minket el-ne hagyj,
Nagy Asszonyunk Máriával, ép kezdednek hatalmával,
mutasd meg, hogy Atyánk vagy.”⁹²

Verseghy Ferenc Szent Jobbról írt versében az 1820-as években ugyanúgy összefonódnak a különféle, korábban ismert motívumok, mint az említett budai céhbizonyosságlevelek keretdíszein. Az ereklye itt „kútforrása létünknek”, s mint Cseténél, Mózes karja:

⁸⁹ RÁJNIS József: *A magyar Helikonra vezérlő Kalaúz*. Posony. 1781. 5.

⁹⁰ Amade László és Faludi Ferenc versei. Budapest. 1996. 184.

⁹¹ Rövid tudósítás, i. m. (81. j.) 4–8.; vö. még SZENTMIHÁLYI Mihály: *Egyházi énekes könyv*. Eger. 1797. 374–376.

⁹² Közli: ALSZEGHY: i. m. (44. j.) 337.

„légy Budáról országunknak
Mózes karja mindnyájunknak.”

Mivel a Szent Jobb gyámolította a rászorulókat, s Szűz Mária általa lett Magyarország patrónája, Verseyhy szerint Szent István jobbja a forrása az ország boldogulásának. A költő a Szent Jobbtól várja a magyarok közötti megbékélést is:

„Köss közöttünk egyességet,
tartsd fel a köz békességet,
 hogymint egy test éllyenek
 s mindig egyget értsenek.”⁹³

E néhány irodalmi szöveg segíti pontosabban elhelyezni Szent István és a Szent Jobb közös képzőművészeti ábrázolásait a világi és vallásos kultusz körében. Ez az ábrázolástípus egy sajátos ismétlési formával nyomatékosított, az egész népre és az országra vonatkozó, jólétet biztosító patronátust volt hivatott kifejezni. A Szent István-i felajánlás gondolatkörben az ereklye a *Patrona Hungariae* és *Regnum Marianum* toposzokon kívül a *fertilitas Hungariae* gondolattal lépett szoros kapcsolatba. A Szent Jobb körül feltűnő bőségszaru éppúgy tükrözi Szent István korának elképzelt gazdagságát, mint a vágyat az ország jelen- és jövőbeli boldogulásának biztosítására. Az ábrázolások és az irodalmi párhuzamok jelzik, hogy a Szent Jobb irodalmi és képzőművészeti toposzokat magához vonzó motívum volt, de maga nem vált önálló toposzá. Részt vett más toposzok erősítésében, kontaminálódott azokkal és így fejtette ki hatását.

A Szent Jobb és Szent István közös kultusza széles körben popularizálódott a 18. század második felétől, ennek ellenére megmaradt más, erőteljesebb kultuszáramlatok kísérőjelenségének. Az ereklye hosszú lappangásán kívül gyengítően hatott a tiszteletre II. József uralkodása, az ereklyekritika és a 19. század első felében erősödő elvilágiasodás. Ez utóbbit jelzi, hogy a bőségszaru mint az ország jólétének szimbóluma feltűnik különféle reformkori ábrázolásokon. A két, föld felé fordított bőségszaru a Szent Jobb helyett – hasonló értelemben – a hét magyar vezért övezi például Nagy Ignác *Hajdan és most* című 1845-ben megjelent történeti munkája egyik illusztrációján.⁹⁴

A Szent Jobb politikai jelentősége nem vált külön a vallásos értelmezéstől, időnként azonban megerősödött. Így például a II. József uralkodása alatti magyarelles propaganda időszakában a magyar rendi és nemzeti kívánságokat szidalmazó röpiratokra született egyik névtelen válaszsvers fölötti ábrázoláson a hold és a kétfejű sas között a Szent Jobb, fölötté a Szent Korona látható. A vers

⁹³ Verseyhy Ferenc *kisebb költeményei*. Kiad. CSÁSZÁR Elemér, MADARÁSZ Flóris. Budapest. 1910. 304.

⁹⁴ NAGY Ignác: *Hajdan és most. I. Rész. Budapest 1845*. Litográfia az eredeti borítékon.; A Szent István felajánlja a koronát Szűz Máriának Székesfehérvár látképével című, 1800 körül ismeretlen festőtől készített akvarellen a jelenet mellett kétoldalt egy-egy puttó föld felé fordított bőségszarut tart, melyből virágok hullanak. Közli: SZILÁRDFY Zoltán–KOVÁCS Péter–SZELÉNYI Károly: *A barokk Székesfehérvárott*. = *Ars Hungarica* 24(1996) 223–229., itt: 226., 104–105. kép.

a nemzeti függetlenség szimbólumának tekintett Szent Korona védelmére kéri az erekljét:

„Szent Kéz! [...] mint leg bötsösb Jóságára Légy különös gondal [...] Védelmezd a Sasnak martzangó Körmétől Örizd meg a Horgas Hold szarva hegyétül [...]”⁹⁵

ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS

Gemeinsame Darstellung des Königs Hl. Stephan und seiner Handreliquie in der Druckgraphik

Der Beitrag setzt sich zum Ziel, auf die folgenden Fragen eine Antwort zu finden: Welche sind die kulturgeschichtlichen, literarischen, ikonographischen und ideellen Quellen des aus der Figur des Königs Hl. Stephan und seiner Handreliquie kontaminierten Darstellungstyps; in welcher Form und in welcher Funktion wurde er eingesetzt; was war seine spezifische Bedeutung?

Nach einem Überblick der Handreliquien in Europa wird der Geschichte und den Darstellungen der Handreliquie des Hl. Stephans im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit nachgegangen. Die früheste, hypothetische Variante des behandelten Darstellungstyps findet sich in einer Holzschnittinitialie des *Missale Strigoniensis* (Venedig, 1513). Die nächste Spur ist ein Blatt einer Stichserie mit den Bildern der Tagesheiligen, die aufgrund der Zeichnungen von Gottfried Bernhard Göz von den Brüdern Johann Sebastian und Johann Baptist Klauber in Kupfer gestochen und als *Annus dierum Sanctorum* (Augsburg, 1737–42) in Buchform publiziert wurden. Das Bild des Hl. Stephans zum 2. September zeigt die bekannte Szene der Darbietung der ungarischen Landeskronen durch den König an Maria, im oberen Bildteil ist eine Hand zwischen zwei Füllhörnern zu sehen. Die beiden Motive kommen nach der Übertragung der Handreliquie aus Ragusa (Dubrovnik) nach Buda im Jahre 1771 auf den illustrierten Handwerkskundschaften von Buda bis zu den 1820er Jahren häufig gemeinsam vor. Die Funktion der Reliquie besteht hier vor allem in der Bestätigung der Rolle des Königs als Stadt- und Landespatron. Für die gemeinsame Darstellung des Königs und seiner Handreliquie ist außerhalb der Druckgraphik kein Beispiel bekannt.

Der letzte Teil behandelt die literarische Überlieferung der Handreliquie im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Die Reliquie war jahrhundertlang ein selbständiges Kultobjekt und zugleich ein Attribut des Hl. Stephans. Diese Doppelfunktion und die Kontamination der beiden Motive läßt sich in den literarischen und historischen Quellen vom 12. bis zum 18. Jahrhundert kontinuierlich nachweisen. Die politische Inanspruchnahme der Handreliquie kam in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts im Rahmen ihrer religiösen Auslegung zur Geltung.

⁹⁵ A Szent Koronáról a magyarokhoz való Intés – A Szent István Kezéhez a Szentséges Korona éránt való szöllás. B EKK LEO Theca XVIII.